

Birinci Dünya Savaşı Döneminde İran'da Osmanlı – Rus Çatışması

Zarifa NAZIRLI*

Bakü Devlet Üniversitesi

Öz

Birinci Dünya Savaşı, emperyal güçlerin küresel egemenlik mücadelesi olarak şekillenen bir çatışma olarak, etki alanlarından kaçınamayan devletlerden biri de İran olmuştur. Coğrafi açıdan stratejik bir konumda bulunan İran, Rusya, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'nın çıkar alanlarına dahil olmuş, bu durum zaman zaman müttefikler arasında dahi rekabeti körüklemiştir. Bölgede yer alan Türk, Nasturi, Ermeni, Kürt, Asuri ve diğer etnik grupların bağımsızlık ve toprak talepleri, büyük güçlerin müdahalelerini kolaylaştırmış ve merkezi hükümetin egemenliğini sarsan bir etki alanı yaratmıştır. İran'daki iç karışıklıklar, hükümetin istikrarsızlığı, Güney Azerbaycan'daki devrimci hareketler, Osmanlı İmparatorluğu'nun soykırımları bastırma çabaları, Almanya'nın ekonomik çıkarları, İngiltere'nin sömürgeci politikaları ve Çarlık Rusya'nın stratejik hedefleri, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle şekillenen dinamikler arasında yer almıştır. İran hükümeti tarafsızlık ilan etmesine rağmen, savaşın askeri ve siyasi gelişmeleri, İran'ın savaşın içine çekilmesine ve bu cephedeki gelişmelere zemin hazırlamıştır. Yerli hükümet, zaman zaman Rus, İngiliz, Osmanlı ve Almanlarla gizli veya açık iletişime geçerek durumu kendi lehine çevirmeye çalışmış olsa da bağımsızlık mücadelesi veren yerel halkların direnişi, bu stratejiyi etkisiz hale getirmiştir. Bu makale, Rus-Osmanlı çatışmasını yalnızca siyasi ve askeri bağlamda değil, aynı zamanda gizli teşkilat faaliyetleri, müttefiklik ilişkileri, ekonomik destek ve yumuşak güç stratejileri çerçevesinde de incelemektedir. Avrupa, Kafkasya ve Irak cephelerinde gerçekleşen askeri operasyonlar, caydırıcı politikalar ve siyasi-taktik adımlar, çalışmanın odaklandığı başlıca araştırma konuları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada, tarihsel açıdan önemli toplulukların konumu ve bu toplulukların tarihi olaylar üzerindeki etkisi, dengelerin değiştiği bir dönemde ele alınmıştır. Söz konusu inceleme, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rusya Federasyonu Dış Siyaset Arşivi, Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi ile birlikte, Rusya Devlet Kütüphaneleri, Azerbaycan Devlet Kütüphaneleri ve Türkiye Halk Kütüphanelerinden elde edilen belgeler ve veriler ışığında yapılmıştır.

Anahtar kelimeler

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı, İran, Çarlık Rusya, İttifak devletleri, İttifak devletleri

* Bakü Devlet Üniversitesi, Yeni ve Yakın çağ bölümü, Dr. Öğretim görevlisi, nezirli.zerife@gmail.com, Orkid ID: <https://orcid.org/0000-0002-7069-1922>

The Ottoman-Russian Conflict in Iran During the First World War

Abstract

World War I was a conflict that evolved as a struggle for global dominance among imperial powers, and Iran was one of the states that could not escape their spheres of influence. Geographically strategically located, Iran became part of the interests of Russia, England, the Ottoman Empire, and Germany, a situation that, at times, exacerbated competition even among the allies. The demands for independence and territorial claims by various ethnic groups in the region—such as the Turks, Nestorians, Armenians, Kurds, Assyrians, and others—facilitated the interventions of the great powers and contributed to the creation of a sphere of influence that undermined the sovereignty of the central government. Internal conflicts in Iran, governmental instability, revolutionary movements in Southern Azerbaijan, the Ottoman Empire's efforts to suppress genocidal actions, Germany's economic interests, England's colonial policies, and the strategic ambitions of Tsarist Russia were all dynamics shaped by the broader impact of World War I. Although the Iranian government repeatedly declared its neutrality, the military and political developments of the war ultimately led to Iran's involvement and the subsequent developments on this front. While the local government occasionally sought to turn the situation to its advantage through both open and covert communications with Russia, Britain, the Ottoman Empire, and Germany, the resistance of the local populations struggling for independence rendered this strategy largely ineffective. This article examines the Russian-Ottoman conflict not only in political and military terms but also through the lens of clandestine activities, alliances, economic support, and soft power strategies. The main subjects of analysis include military operations, deterrence policies, and political and tactical measures enacted on the European, Caucasian, and Iraqi fronts. This study further investigates the position of historically significant communities and their impact on key historical events during a period of shifting geopolitical balances. The research is based on documents and data obtained from the Prime Ministry Ottoman Archives, the Russian Federation Foreign Policy Archive, the Russian State Military History Archive, the Russian State Libraries, Azerbaijan State Libraries, and the Public Libraries.

Keywords

World War I, Ottoman, Iran, Tsarist Russia, Entente Powers, Central Powers

Extended Abstract

The research examines the Ottoman-Russian conflict in the Iranian geography during the First World War from a multidimensional perspective, and comprehensively examines the military, political, intelligence and socio-cultural dynamics in the region. Iran, which has been an area of interest for great powers throughout history due to its strategic location, was also at the center of a multi-front competition involving Russia, England, the Ottoman Empire and Germany during the war years. This geopolitical location of Iran has been the scene of a complex power struggle intertwined with the demands of not only the great powers but also the ethnic and religious groups in the region. One of the main focuses of the research is the internal and external factors that led to Iran's direct involvement in the course of the war despite its

declaration of neutrality. The weakness of the central government, the rising revolutionary movements in Southern Azerbaijan, the efforts of local powers towards independence and especially the military and intelligence activities carried out by the Ottoman Empire in this region gradually turned Iran into one of the effective fronts of the war. During this process, the Ottoman suppression operations against the Armenian and Nestorian uprisings clashed with Russia's protection policy towards the Christian peoples. They dragged the two empires into conflict both directly and in the form of proxy wars.

Following the Balkan wars, the defeat shook the morale of the Turks and Southern Azerbaijan remained in the background. Russian consuls in Tabriz, Tehran, Hoy and Urmia sent news to St. Petersburg on the subject and requested an army for the region to seize the opportunity. In addition, the powers that saw the Turkish presence in the region as a threat planned to use the Armenian and Assyrian populations in Iran for their own interests. However, with the Tehran Protocol signed between the Ottoman and Iranian delegations on December 21, 1911, the maritime rights in the Shatt al-Arab River (Ervend Rüd) were given to the Ottoman Empire. Then in 1913, with the Istanbul Protocol, some oil fields also came under Ottoman sovereignty. In January 1912, the Caucasus Front Commandership sent a letter to the Russian Central Military Headquarters regarding this incident in Iran, stating that the intervention of the Russian army was essential. The news also stated how the Turks were conducting anti-Russian operations in these regions. In contrast, the Turkish Consul in Iran, Sherafettin Bey, spoke of the political instability of the Russians. Before World War I, the political and social situation in Iranian lands had attracted the attention of both the Ottoman Empire and the Tsarist Russian governments.

The study evaluates the Russian-Ottoman conflict not only as a military-political conflict in the classical sense, but also in the context of secret organization activities, alliance relations, economic resource provision and soft power strategies. While Germany's economic interests in Iran and the Ottoman-German alliance are examined within this framework, England's colonial policies in the Persian Gulf also reveal another dimension of regional instability. Similarly, Russia's strategic expansion policy towards Southern Iran via the Caspian Sea was also decisive in the expansion of the conflict.

The article also reveals the impact of the military operations developing on the European, Caucasian and Iraqi fronts on the conflicts in Iran, and analyzes in detail the impact of the deterrent policies, political maneuvers and tactical moves implemented on these fronts on the regional balance of power. In this context, the relations established by the Ottoman Empire with local tribes and religious leaders in Iran, the alliances of the Russians with Nestorian and Armenian groups, and the influence of the British on the Shiite ulema demonstrate the multi-layered structure of the war that was not limited to the fronts.

The positions of historically important ethnic and religious communities – Turks, Armenians, Kurds, Nestorians, Assyrians and others – during the war process and the use of these groups by the great powers determined both the course of regional conflicts and the internal balance of Iran. This situation also reveals the ineffectiveness of the pragmatic but weak diplomatic contacts that the Iranian government established from time to time with the Ottoman, Russian, British and German sides. Ultimately, the resistance of the local peoples struggling for independence caused Iran to become a front that could not be easily directed by external powers.

The Ottoman Empire had established control over the region of Northern Iran and the region up to Baku with the authority granted by the Caucasus Islamic Army. In line with the Erzincan Armistice of December 1917 and the Brest-Litovsk Treaty of March 1918, Russian soldiers withdrew, and Ottoman troops settled in the lands of Southern Azerbaijan, albeit scattered, to maintain public order. The genocides committed by Armenians and Cilos against local Turks in the Urmia, Dilman and Rumiye regions forced the Ottoman army to intervene militarily. As a result of military operations carried out between February and July 1918, Ottoman troops cleared the remaining Russian soldiers and Armenian troops from the region. The Ottomans signed an agreement with Iran in September 1918, guaranteeing that they would not harm Iran's territorial integrity. Following the Armistice of Mudros, Ottoman troops withdrew from the region from October 1918 until November. After the end of the war, the complete withdrawal of Russian and Turkish forces from the region did not produce the expected results for Iran. Iran could not make significant progress in both its domestic and foreign policies, and the economic, social and political collapse deepened. Local protest movements gradually increased and public unrest reached its peak. Control in the regions could not be achieved due to the weakening of the central government, and with the increasing chaos, Iran's central administration became more dependent on British influence. Although the unrest in Iran can be explained by the intervention of external powers, the real fundamental reason is the inadequacy of the central administrative structure to coordinate with local powers.

The research was conducted based on primary sources such as the Prime Ministry Ottoman Archive, the Russian Federation Foreign Policy Archive, the Russian State Military History Archive, as well as documents and data obtained from the Russian State Libraries, the Azerbaijan State Libraries and the Public Libraries in Türkiye. In the light of these sources, how Iranian lands became a geopolitical struggle area in the context of the First World War and how the Ottoman-Russian conflict shaped the region are revealed with a holistic approach.

Giriş

İran üzerindeki ekonomik ve siyasi etkisini ortaya koymak amacıyla, İngiltere 1900 sonrasında Şiraz'da 1903, Ahvaz'da 1904 ve Kirmanşah'ta ise 1904 yıllarında konsolosluklarını açmıştır (Dumlupınar, 2015: 147). Fransızların ısrarı üzerine, İngiltere ve Rusya arasında 1907 yılında imzalanan "İngiliz-Rus Antlaşması", İran'ı coğrafi olarak üç farklı nüfuz bölgesine ayıran bir düzenlemeyi öngörmüştür (Karabalık, 2019: 31). Antlaşma çerçevesinde, Urmiye bölgesi ve İran'ın kuzeybatısı (Güney Azerbaycan ve Horasan) Rusya'nın nüfuz alanına dahil edilirken, petrol yataklarıyla zengin olan Güney İran (Sistan, Belucistan, Kirman ve Mignan) ise İngiltere'nin etki alanına girmiştir. Yerli hükümete tahsis edilen "tarafsız bölge", gerçekte Rusya ve İngiltere arasında bir tampon bölge işlevi görmüştür (Karabalık, 2020: 452; Ögün, 2018: 97). Bu duruma karşı çıkan halk, taleplerini hükümet dairelerine iletemeyince, 1905-1907 yıllarında Rusya'da başlayan ilk devrimci hareketlerin etkisiyle İran'da da halk ayaklanmaları patlak vermiştir. Halkın artan baskısına direnemeyen Şah Müzaffereddin, meclisin toplanmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. *"Meclisin ilk kararlarından biri, 1906'da Şaha Anayasa'yı kabul ettirmek olmuştur. Böylece İran'da Anayasal Monarşi (Meşrutî monarşi) oluşturulmuştur. Artık İran'da insanların bir kısmı yani tüccarlar, burjuvazi ve çalışanların büyük bölümü kendi isteklerini ve haklarını meclise ve yasaya sürme hukuku almış ve demokratik özgürlükler kazanmıştı"* (Gotlib, 1960: 72). Bununla birlikte, İngiliz ve Rus sermayedarları ile politikacılarına güvenen Şah, meclisin kurulmasına izin vermemiş ve henüz doğmadan encümeni etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, meclisi karşıdevrimci bir hareketle Aralık 1907'de kapatırmayı başarmıştır. Güney Azerbaycan halkı bu durumu protesto edince, hükümet güçleri Tebriz'i kuşatma altına almıştır (ARPVİ, Konsulstva v Kermanshahe 885: 14). Muhammed Ali Şah'a karşı kesin direniş göstererek onun tahttan indirilmesinde, Bahtiyariler'in köylü gruplarının büyük bir rolü olmuştur. Bahtiyari güçleri, Samsamü's-Saltana döneminde, 1909 yılında Tahran'a doğru bir yürüyüş gerçekleştirmiştir. (BOA. HR. SYS. 2952:31). Bahtiyari reisleri Isfahan, Kirman, Yazd vilâyetlerinin idaresini hükümetinin erkânı arasında yer alarak tekellerine almayı başarmışlardı (Sarısaman, 1997: 298). Bahtiyariler Şahın yerine 14 yaşında Ahmet Şah Kaçar'ı getirmeyi başarabilecek güçtelerdi, üstelik bunun için ne İngiliz ne de Ruslardan yardım almaları gerekmiyordu. Böylece devrimciler Meclisi ve Anayasa'yı geri getirebilmişti. Azerbaycan resmi olmasa bile Kaçar İran'ından ayrı hür bir devlete dönüşmüştü.

İran'daki iç karışıklığa binaen, emperyal güç olma yolunda rekabete girişen devletler bölgede çeşitli politikalarla güç sahibi olma, genel itibariyle Asya kıtasına nüfuz etme fırsatı bulmuşlardı. İran'daki meşrutiyet hareketinin Hindistan ve Mısır'a doğru ilerlemesinden kaygılanan İngiltere, Rusya'yı, İran'a yöneltmişti. Yüzyılın başlarında İngiltere'nin Güney İran, Rusya'nın da Güney Azerbaycan ve Horasan'daki planları, coğrafyaya ilgi gösteren Almanları ise devre dışı bırakıyordu (Şehitoğlu ve Erdoğan, 2019: 153). Amerika Birleşik Devletleri, İran'dan ekonomik kazanç elde etme amacıyla, Mayıs 1911'de maliye uzmanı M. Shuster'ı, finansal anlaşmalar yapmak üzere İran'a göndermiştir. Shuster, hızla devletin mali ve ekonomik denetimini elinde topladıktan sonra, ülkenin mali kaynaklarının büyük bir kısmını jandarmanın güçlendirilmesine tahsis etmiştir (RİGVA, 2100, 1: 600). Bölgede etkili olma çabasında olan devletler, kendi diplomatik stratejileri ve sermaye güçleriyle İran üzerinde denetim kurmayı amaçlamışlardır. Ancak, her iki devletin bu tarihi süreçteki rolleri, aslında kendi inisiyatiflerinin ve toplumsal bütünlüklerinin bir sonucu olmaktan ziyade, dışsal güçlerin ve bölgesel dinamiklerin etkisiyle şekillenmiştir.

Mektuplarında 1908'da Şiraz ve Kirmanşah'da karışıklığın ve anarşinin dizginlenemez olduğunu, Mazandaran, Talış ve Astraabat'ta yönetimin çöktüğünü yazan Rusya'nın İran'daki Büyükelçisi Kezel Poklevskiy, St. Petersburg'u hemen harekete geçmeye teşvik ediyordu. Tebriz ve Erdebil'de başlayan itirazların Tahran'a sıçramasından rahatsız olduğunu belirten Poklevskiy, bu olaylar sonucu Rusya'nın İran'daki Merkezi Konsolosluğuna zarar geldiğini de mektuplarına ilave etmişti (BOA, HR. SYS. 2907:42; Arutunyan, 1971: 60). Rusya karşıtı bir dalga olması ihtimaline karşın özellikle, Tebriz'in gözetim altına alınması gerektiği iddiasıyla 1909'da Rus orduları Tebriz, Hoy, Urmiye ve Dilman'a askerler çıkartmıştı (BOA, HR. SYS. 2951:93; BOA, HR. SYS. 1374: 28). Tebriz'in işgali ile Güney Azerbaycan'ın büyük kısmı işgal edilmiş, Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı Devleti güney doğudan da sınır komşusu olmuştu. Yerli halk yağmacı Rus askerlerinin burada yerleşmesine karşı çıkmış ve Kaçar hükümetine itirazını bildirmişti (BOA, HR. SYS. 2903: 14; 2908: 56; 1374: 33; 2902: 55). İngiltere'nin de yönlendirmesiyle, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, Çarlık Rusya'sı bölgede kalıcı bir güç oluşturma amacıyla, Tümgeneral F. G. Çernozubov komutasında "Azerbaycan Taburu" adıyla yeni bir askeri birim kurmuştur. Bu taburun temel görevi, Urmiye ve Irak bölgelerini Rus idaresi altına almak olarak belirlenmiştir (BOA, HR. SYS. 1374: 33). Böylece, olası savaş halinde Osmanlı Devleti iki cepheden (Kafkasya ve İran) Rusya ile çatışmaya girecekti.

Tümgeneral Çernozubov'un vekaleti ile, Albay Andropovski'nin 2. Kafkas ordusu Rus işgalini gerçekleştirmeliydi. Ordu: 5 tugay, 4 top bataryası ve 35 bini aşkın Rus piyadesinden oluşmaktaydı. İlaveten, bölgedeki Ermeniler bile Ruslarla beraber Irak, Urmiye bölgelerinin işgali ve Osmanlıya karşı savaşmak için hazırlanmışlardı. Osmanlı'nın Güney Azerbaycan'daki askeri durumu: 4

Tugay ordu birliği, 2 top bataryası, 3 süvari birliğinden ibaret olmuştur (Dilmegani, 2010: 4). Bu durumda, Osmanlı'nın Kafkasya cephesinde gereken galibiyet kazanamama ihtimali doğarsa, diğer taraftan yani Güney Azerbaycan sınırlarından başka cephe açarak savaşı devam ettirmek gerekecekti. Böylece, Rusların Musul'a doğru ilerlemesi de önceden durdurulacaktı (Martirosyan, 2002: 169).

Osmanlı ordusunun bu alanda büyük aktif olması Rusları Kafkas cephesinin sağ kanadına yönelmeye sevk etmiştir. Rus İçişleri Bakanı ve Danıştay P. A. Stolipin 1911 Şubat 11'de olaylarla ilgili şöyle yazmaktaydı: *"Türklerin İran'daki faaliyetleri doğal olarak dikkatimi çekti. Bizim ne İngilizlerle ne de Türklerle ilişkilerimiz o kadar da iyi gitmiyor. Bu nedenden dolayı bu olaya daha hassas yanaşmak gerekiyor diye düşünüyorum. İran meselesini fazlasıyla içsel-leştiren İngiltere, İran'a ordu sokmamıza karşı çıkıyor".* (Arutunyan, 1971: 61).

Balkan savaşları akabinde mağlubiyet, Türklerin moralini sarsmış ve Güney Azerbaycan arka planda kalmıştı. Tebriz, Tahran, Hoy ve Urmiye'de bulunan Rus konsoloslar, St. Petersburg'a konuyla ilgili haber yollamış, fırsatı değerlendirmek adına bölgeye ordu talebinde bulunmuşlardı (BOA, HR. SYS. 2954/88; 2907/108; 2905/119). Buna ek olarak, bölgedeki Türk varlığını tehdit olarak gören güçler, İran'daki Ermeni ve Asuri nüfuslarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı planlamışlardı. Ancak, 21 Aralık 1911 tarihinde Osmanlı ve İran heyetleri arasında imzalanan Tahran Protokolü ile Şattülarap Nehri'ndeki (Ervend Rüd) denizcilik hakları Osmanlı Devleti'ne verilmiş, ardından 1913 yılında İstanbul Protokolü ile bazı petrol sahaları da Osmanlı'nın egemenliğine geçmiştir (Karabalık, 2019: 55). Ocak 1912'de Kafkasya cephesi komutanlığından, Rus Merkezi Askeri Karargahına, İran'daki bu olayla ilgili mektupta Rus ordusunun müdahalesinin şart olduğunu belirtilmişti. Haberde Türklerin bu bölgelerde nasıl anti Rus operasyonlar yaptıkları da yazılmaktaydı. Buna karşıt olarak, İran'daki Türk Konsolos Şerafettin Bey Rusların politik dengesizliklerinden bahsetmekteydi. Şerafettin Bey İran hükümetin kargüzarını sınır bölgelere göndererek Rus ordusunun bu topraklara nasıl bir saldırı hazırlığında olduğunu belirtmişti (Arutunyan, 1971: 64). Benzer şekilde, Rus Genelkurmayı mütemediyen İran'ın ekonomik ve askeri durumunu teyit etmiş, İran sınırlarındaki hareketliliği, askeri birliklerin ve ticari araçların hesabını tutmuştur (RGİVA, 2000: 1/3844). Dünya Savaşı öncesinde, İran topraklarındaki siyasi ve sosyal durum hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Çarlık Rusyası hükümetlerinin dikkatini oldukça çekmişti.

Cihan Harbi Başlangıcında İran'da Genel Durum

Savaşa katılan devletler yakın coğrafyalarda cepheadaki avantajı artırma maksatlı yerli halkı kendi tarafına çekme eylemine girişmişlerdi. Öyle ki, savaşın daha başlarında Türk-Rus rekabetinin en yoğun yaşandığı bölge Çarlık konsoloslğunun bulunduğu etnik anlamda çok zengin içeriğe sahip (Türk, Nasturi, Ermeni) Urmiye olmuştur. Urmiye özellikle, Azerbaycanlıların, Ermenilerin

ve Nasturilerin devlet kurma planlarında merkezi konuma sahip kent olmakla birlikte, İngiliz, Rus ve Osmanlı siyasi rekabetinin yoğun yaşandığı coğrafyaydı. Hükümet krizleri zamanı katliamların gerçekleştiği kozmopolit Urmiye kenti sosyal, siyasi ve coğrafi stratejik açıdan önemli alan olmuştu (Karabalık, 2021: 93; Metin, 2007: 65). İlaveten, Urmiye'deki ve Salmas'taki Nasturilerin bir kısmı Rus misyonerler sayesinde Ortodoksluğu kabul etmişti. Ayrıca bu misyonun eğitim faaliyetlerinde 73 öğrencisi olan bir okul-pansiyonu ve 34 öğrencisi olan kız okulu bulunmaktaydı (BOA, DH. ŞFR. 19: 66). Dolayısıyla Nasturilere yardım edilirken "yumuşak güç" politikası kullanılmıştır.

Bu dönemde, Nasturilere dönük faaliyetler sadece Ruslarla sınırlı değildi. İngilizler, Fransızlar, Amerikalılar ve Osmanlılar da Nasturilere dönük farklı türden politikalar geliştirmektedir. Hatta Nasturiler kendi aralarında bile bölünmeler yaşamışlardır (Dalyan, 2009: 155). İngilizlerin İran'da Nasturilere yönelik politikaları Rusları daha da aktif hale getirmiş ve Rus-Nasturi yakınlaşmasını körüklemiştir (Dinç, 2020: 80).

Urmiye'den siyasi faaliyetleri yürüten General Çirkov para yoluyla Kürt ile gelenleri Simko¹, Abdurrezzak, Seyid Taha, Karani Ağa, Ağapetros ile iletişime geçerek Rus ordularına asker tedarik etmiş ve sınıra asker toplamıştı (BEO. 4156: 311694). Rusya Osmanlı Devleti ile İran arasındaki Tebriz-Trabzon, Tebriz-Hoy-Van ve Tebriz-Musul transit yollarında asayişsizlik çıkararak genel ticari akışı engellemektedir (BOA, HR. SYS. 2338:26; 2338:29). Rusya İran'ın kuzeyinde rakipsiz kalmak için buradaki terör faaliyetlerini anlaşılmış olduğu aşiretlerle birlikte yapıyordu. (Dumlupınar, 2015: 156). Kirmanşah'ta bulunan Sencabi, Şiraz ve Buşehr bölgelerinde göçebe olarak yaşayan, Türk aşiretlerinden olan Kaşkaylar ve Luristan bölgesinde yaşayan Bahtiyariler üzerinde ise İngiltere'nin yoğun faaliyetleri olmuştur (Gök, 2019: 14).

Osmanlı kurmayları, Ermenilerin Rus ordusuna gönüllü olarak katıldığını ve Anadolu'daki Ermeni evlerinde silah depolandığını tespit etmiştir. Eylül ayı sonlarında, Ruslar Selmas'tan Başkale'ye, Hoy'dan Kator ve Seray'a giden yollarda askeri tahkimatlar inşa etmekteydiler. Ayrıca, Iğdır, Kağızman, Sarıkamış gibi bölgelerde, Ruslar tarafından silahlandırılmış Ermeni nüfusunun sayısının yüz bini aştığı gözlemlenmiştir (Kurtcephe ve Akgül, 1995: 254). Ermenilerin Ekim ayı başlarında para, harita ve silahlarla sınırı geçtikleri, Köprüköy'deki Rus silahlarının Hasankale'de Ermeni evlerinde saklandığı belirlenmişti. Bu aktarım görevini 2. Rus Lejyonu gerçekleştirmektedir (Günay, 2017: 76).

¹ Birinci Dünya Savaşı döneminde Şikak aşiretinin Ağası Simko olmuştur. Şikakların bir kısmının Türkiye, İran ve Irak'ta bulunması böyle karışık dönemde Simko'yu İngiltere, Rusya ve Türkiye ile karşılıklı siyaset yürütmeye itmiştir. Üstelik İran'ın merkezi hükümetinin askeri, siyasi ve ekonomik açıdan sıkıntı içerisine girmesi Simko'yu bağımsızlık mücadelesine sürüklemiştir (Kaya, 2017: 203).

Osmanlı Devleti, Ermeni faaliyetlerini engellemek ve bölgede kendi nüfuzunu pekiştirmek amacıyla, Kürtleri kendi yanlarına çekmeye çalışmış ve bu doğrultuda bazı Kürt liderlerini önemli görevlere atamıştır (Bruinessen, 1992: 278). Osmanlı Sultanı ile Bahtiyari aşiretinin lideri İstanbul'da görüşmüş ve bu görüşmeler sonucunda bir anlaşma sağlanmıştır (Manizheh, 2016: 74). Vaiz Ömer Naci'nin, "İttihat ve Terakki" partisinin aktif üyeleri ve Osmanlı istihbaratının gizli mensupları olan Reşit Bey, Çerkez Ethem ve Rûşenî Bey'in faaliyetleri neticesinde, Osmanlı ordusu Azerbaycan'a girdiğinde, 200'ün üzerinde Azerbaycanlı bu orduya katılmıştır. Bu birliklere, Nasrullah Han, Farişül-Mülk, Heyder Han Emmioğlu ve Hüseyin Aga Fişengçi komuta etmekteydi (Dilmegani, 2010: 10). İran'ın Van vilayetiyle sınır bölgelerinde, 150.000 ila 200.000 nüfusa sahip Sünnî Kürt aşiretleri yaşamaktaydı. Osmanlı yönetimi, Şîî-Sünnî ihtilafını bir kenara bırakarak, Azerbaycanlılarla Türk-İslâm temelli, Kürt aşiretleriyle ise İslâm ortak paydasında bir birleşim sağlamayı planlamaktaydı (Öğün, 2018: 95). Bu dönemde, Osmanlı ordusunun bu coğrafyada ilerlediği sırada, her kente girdiklerinde yayımladıkları bildiriler ve duyuruların hem Türkçe hem de Farsça olarak yayınlanması, yerli halk tarafından büyük bir sevgi ve ilgiyle karşılanılmaktaydı (Dilmegani, 2010: 18).

Avrupa'da savaş patlak verdiğinde Necef ve birkaç kentte İtilaf birliklerine karşı oluşan kuvvetin farkında olan Şah, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın yetkili şahıslarına mektup göndermiş ve bu birliklerin yerli hükümetle ilişkisi olmadığını belirtmiştir. 2 Ekim 1914'te kendisi ve Encümen adına karar çıkararak bu birliklere karşı olduğunu belirtmiş ve onların İran hükümeti tarafından desteklenmediğini karara ilave etmiştir (RGVIA, 2000: 1/3852).

Osmanlı Devleti Tahran'da bulunan sefiri Asım Bey aracılığı ile Rusya'nın eylemlerini yakından takip ederek bir dizi politikalar geliştirmeyi amaçlamaktaydı. Asım Bey 4 Ağustos 1914 tarihli telgrafta, Urmiye ve Hoy'daki Rus kuvvetlerinin Kafkasya'ya gitmek için hazırlandıklarını belirtmiştir (Sonat, 2018: 184). Eylül 1914'te, İran'da Alman Dışişleri Bakanlığı ve Alman ordusu komuta merkezi tarafından yönetilen eski ataşe Fritz Klein'in komutasındaki bir heyet, 12 subay ve 4 astsubaydan oluşuyordu. Bu heyet, Abadan şehrinde İngiliz-İran petrol şirketine ait petrol tesislerini imha etmek ve Necef ile Kerbela şehirlerinde müttefik devletler aleyhine propaganda yapmak amacıyla bir plan hazırlamıştır (BOA, HR. SYS, 2402: 75). Sonradan Kerbela ve Hille isyanları olarak tarihe geçecek olayların temeli, bu faaliyetlerle atılmıştı. Bu şekilde, İran'ın merkezi güçlerle aynı tarafta savaşa girmesi engellenmiş oluyordu.

İngiltere ve Rusya İran'a, mali ve toprak dokunulmazlığı sözünü vermişti. Çarlık Rusya Dış İşleri Bakanı Sazanov 1914'de Büyükelçi A. Benkendorf'a mektubunda şöyle yazıyordu: *"İran'ı kendi tarafımıza çekmemiz lazım, onlara savaşa girmenin mahvoluşa getireceğini anlatmamız gerekiyor. Eğer İran Almanya tarafında yer alırsa o zaman biz değil İran'ı, tüm savaşı kaybederiz. Ama*

İran savaşa girmezse hem İran bize kalır hem de savaş zamanı İran sınırından saldırı korkumuz olmaz. İran hükümetini inandırın ki, eğer bizim ve İngilizlerin tarafını tutarsa Kərbela ve Necefi Türklerden alıp onlara vereceğiz". (Martirosyan, 2002: 171, RİGVA belgelerine dayanarak)

Tahran'daki Rus sefirinin 28 Eylül 1914'te St. Petersburg'a mektubunda şöyle yazıyor:

"Genel olarak durum gittikçe kötüleşiyor. Türklerle İranlılar arasında bilinmedik bir yaklaşım var ve Tebriz'le iletişime geçemiyoruz. Bizim hükümet tarafından da kararsızlığın olması Türklerin bize karşı olan tutumunu güçlendiriyor. Biz taraftan yardım alamayacağını anlayan Urmiye eyaleti kendi kurtuluş yolunu Türklerle ittifakta buluyor. Acil yardım gelmezse burada büyük kaos oluşacaktır. Eyalet resmen Türklerin, Fedailerin ve Kürtlerin eline geçmiş durumdadır. Acil olarak Dilman'a piyade birlik kuvvetleri gönderilmelidir" (Korsun, 1946: 143).

Ordu İran'a müdahale için bahane olarak, yerli halkın Çarlık sınırını geçtiğini iddia etmişti (RGVIA, 2000: 1/3852; BOA, HR. SYS, 2903: 142). Askeri personelin sayı Culfa, Tebriz, Dilman, Hoy ve Urmiye'de 13 bin civarına çıkarılmıştı (Karabalık, 2020: 453). Rusların Güney Azerbaycan'a geldiğini öğrenen yerli halk (fedailer – silahlı savaşçı) şehir meydanlarına toplanarak hükümete tepki göstermişlerdi (RGVIA, 2100: 1/600). Hoy'da bulunan Rus müfrezelelerinden, Urmiye'ye 1000 Kazak Süvarisi, iki top ve bir sahra bataryası gönderilmiştir. Urmiye'ye sadece süvariler sevk edilirken, piyadeler ise Hoy'a yönlendirilmiştir. 1 Ekim 1914 itibarıyla, Osmanlı sınırına yakın olan Urmiye'deki Rus kuvvetleri, 800 ikmal piyade askeri ve 600 Kazak'tan oluşan bir birliği kapsamaktaydı. Bu birlikler, nizamiye ve redif birliklerinden oluşmaktaydı. İran-Osmanlı sınırında, Çulfa'da beş ila altı bin Kazak, Kahrik Köyü'nde 2000 Ermeni ve Maku'da ise 3 top ile 700 asker konuşlanmıştı (Günay, 2017: 74).

Yakın Doğu'daki durumlar Türk ordusu düzenli pozisyona geçtikten sonra etkili hal almaya başladığında, 16 Ekim 1914'de Rus ordusu Van sınırına doğru hareket etmiş ve karışıklık olarak, 10 bin kişilik Osmanlı birlikleri de Korut kentine (Hoy bölgesinde) gelmişlerdi (RGVIA, 2100: 1/600). Rus komutanı Varpanov'un Azerbaycan sınır bölgesine kendi birliklerini yerleştirmesi, Osmanlı ordusunun ilerlemesini durduramamıştır. Bu durum, Osmanlı ordusunun Güney Azerbaycan topraklarına ilerleme fırsatı elde etmesine olanak sağlamıştır. Osmanlı ordusunun zaferinden kaygı duyan İran Dışişleri Bakanı, İran'ın tarafsızlık statüsünü bir kez daha vurgulamış ve Osmanlı'nın sınır ihlali gerçekleştirdiğini açıklamıştır. Bakan ayrıca, İran halkını Osmanlı ordularıyla herhangi bir şekilde iletişime geçmemeleri konusunda uyarmıştır. Çünkü Şah Ahmed, *"Eğer kimse bu devlete karşı silah kullansa ve tarafsızlığımızı bozarsa o şahıs cezalanacaktır. Devlet onun mülkünü elinden alacak ve kendisini de asacaktır"* emrini vermiştir (Dilmegani, 2010: 9) Lakin bu bildiri sadece formalite icabı verilmiş ve tatbik edilmemiştir.

1914'te İran'daki Askeri Operasyonlar

22 Ekim 1914'te İran Azerbaycan'ında bulunan Rus ordusunun niteliği şöyle gösterilmektedir: Maku: Bir topçu birliği, bir süvari tugayı ve 3. piyade tugayı; Hoy: Üç süvari alayı, savaşa her an hazır durumda olan bir piyade ordusu ve 2-3 bin rezerv asker birliği; Dilman: İki ağır top ve bir süvari bölüğü ile güçlendirilmiş 7. Tugay; Urmiye: Türkistan'dan getirilmiş, topçu birliği olan süvari taburu, özel olarak dağlık arazilere müsait top taburu, üç süvari tugayı ve 5. Tugay; Tebriz: 8. Rus tugayı (AVPRİ, Konsulstva v Kermanshahe, 887: 14). 26 Ekim'de Osmanlı ordusuyla karşılaşma ihtimaline karşın Ruslar Salmas'ta bulunan ordularının sayısını 5000'e yükseltmiş ve tabura ilave güç katma amaçlı buraya 8 top getirmişti. Buna rağmen, 29 Ekim'de Osmanlı orduları Kotur'u Ruslardan almış ve Simko kaçmak zorunda kalmıştır (BOA, HR. SYS,685:3).

1 Kasım 1914'te Kazvin, Hoy, Makü, Erdebil ve Salmas'a yeni Rus birlikleri takviyesi yapılmaktaydı. 6 Kasım 1914'te bir Rus taburu Osmanlı yönetiminde bulunan Başkale'deki Deyr köyüne saldırmış ve Deyr Türklerden alınmıştır (RGVIA, 2100, 1: 18). Enver Paşa Irak Cephesinden ve ilaveten bir tümen de İstanbul'dan olmak üzere 6. Orduya bağlı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey Komutasındaki 13. Kolorduyu İran'a Halil Bey (Kut) komutasına sevk etmiştir. Lakin Halil Bey (Kut) defalarca Irak Cephesindeki mevcutların azaltılmasının yanlış olduğunu belirtmiştir (Çifçi, 2015: 166). *"Tahran'a yürüyüş gerçekleştirilince birinci kafilede Hüseyin Rauf Bey, Ömer Fevzi Bey, Wassmuss ve yaverleri, ikinci kafilede bir kısım Alman zabiti ve emrindeki askerler, üçüncü kafilede ise sipariş edilen eşyayı tamamlamak ve sevk edecek askerler bulunmaktaydı."* (Keleşylmaz, 2012: 1835). Meşrutiyet hareketine katılmış Halil Bey ve Ömer Naci (İttihat ve Terakki partisinin hatibi), İran'da faaliyet gösteren Osmanlı subayları olmuştur (Öğün, 2018: 96). Kısa süre sonra Kotur (14 Kasım 1914) Osmanlı birlikleri tarafından zapt edilmiştir. 16 Kasım'da ise Salmas yakınlarında Rus müfrezesi yenilgiye uğratılmıştır. Aynı gün, Kürt birliklerinin lideri Abdürrezzak Bedirhan üç yüz kadar adamıyla Makü civarında mağlup olmuştur (Öğün, 2018: 99).

Kasım 1914'te Ruslar Tebriz'i işgal ettikten sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı konsoloslarını tutuklamışlardı (BOA, HR. SYS, 2158: 2). 13 Kasım'da ise Başkale kaybedilmiştir (BOA, HR. SYS, 2110: 06). 17 Kasım 1914'de 300 Kazak'tan ibaret Rus birliği Hoy'daki Osmanlı Şehbenderhanesine girerek binayı soymuştu (Karabalık, 2019: 47). Ayrıca, Ruslar İran'daki Osmanlı ve Avusturya konsolosluklarına saldırmışlardı. Rus tecavüzünü durdurmak amacıyla, Osmanlı birlikleri Emir Haşmet komutasında Bazargan sınırından geçerek Ruslara saldırmışlardı. Rusları destekleyen Ermeni ve Nesturilere ise Kürt birlikleri saldırmışlardı. Böylece Güney Azerbaycan'ın batısı savaş alanına dönmüştür. 20 Kasım-3 Aralık 1914 tarihinde Kotur'daki savaşta Van Jandarma Fırkası başarısız olarak geri çekilmiş (BOA, HR. SYS, 2956:16) ve Van Aşiret Livası lağvedilmiştir (Karabalık, 2019: 76). 27 Kasım'da Osmanlı

ordusunun diğer kanadı, Van'ın düşüşünün ardından Rusların bir süvari alayını mağlup etmiştir (Korsun, 1946: 152). Bölgede faaliyetlerin en önemli bölümü bir-kaç aşamalı Miyandoab savaşıyla gerçekleşmiştir. Askeri çatışmalar siyasî ve sosyal aktiflikle eşzamanlı yürümekteydi.

Miyandoab Savaşı (13 Aralık- 29 Aralık 1914)

10 Aralık 1914'te Musul'dan yol alan Osmanlı birliği Salduz'daki Rus Kazak Alayını yenmişti. 13 Aralık'da Osmanlı kuvvetleri ile Kürt aşiretleri birlikte Miyandoab'ı ele geçirmiş, 14 Aralık 1914'te Rus ordusu ilerleyerek Hemedan'ı ele geçirmişti. 16 Aralık'ta ise Şücaüddevle Hacı Hamid Han² ile Miyandoab'da savaşmışlardı (BOA, HR, SYS, 2909: 86). 4000 kişilik ordusuyla birlikte Şücaüddevle Miyandoab'da savaşa yeniden atılmış, Osmanlı birliklerinin galibiyeti sonrasında Şücaüddevle kendi birliklerini geriye alarak Binab, Maraga ve Melikan yönüne çekilmiştir. Osmanlı bu galibiyeti sonrasında 23 esir ve 7 top ele geçirmişti. 22 Aralık 1914'te Miyandoab galibiyeti akabinde Osmanlı Devleti'nin Bacirkent taburu ve Hatip Ömer Naci'nin komutasındaki birlik Urmiye'ye doğru yönelmişlerdi. Osmanlı askerleri buraya gelmeden önce Emir Haşmet Neysari Urmiye yönünde Mavene'de yerleştirilen Rus birliklerine saldırmışlardı. Kars ve Erzurum'daki operasyonlara daha çok önem veren Ruslar ordularını buraya sevk ettiklerinden, Urmiye'daki Rus birlikleri azalmıştı (RGVİA, 2100, 1:68). 25 Aralık 1914'te Osmanlı ordusu nihayet Tebriz'e doğru istikamet almıştı (Martirosyan, 2002: 181). Yüzbaşı Ahmet Muh-tar Beyin komutasında bulunan Osmanlı ve Azerbaycan birliklerinin Tebriz'e yaklaşmasının ardından Tebriz valisi Serdar Reşit Azerbaycanlıların Osmanlı tarafını seçtiğini ve bu durumun İran'ın tarafsızlığına ihanet olduğunu hükümet yetkililerine belirtmişti (Dilmegani, 2010: 15).

28-29 Aralık'ta Ruslar, Osmanlı kuvvetlerinin önünü kesemeyerek, Miyandoab'dan firar etmişlerdir. 30 Aralık 1914'te Miyandoab'da Şücaüddevle'nin 1100 Rus ve 2000 yandaş piyadesi savaş alanında yenik düşmüştü. Osmanlı birlikleri 30 Aralık 1914'te çatışmasız Tebriz'e dahil olmuş ve burada Almanya ile Avusturya konsolosluklarını yeniden açmıştır (BOA, HR, SYS, 2338:50).

1915'te Siyasi ve Askeri Gelişmeler

28-29 Aralık 1914'te Çarlık Rusya'nın Tiflis'te bulunan merkezi komutanlığı tüm Transkafkasya'nın tahliyesini emretmişti. Çünkü Osmanlı taarruzu ve Tebriz'in alınması, Rus ordusunda büyük paniğe yol açmıştı. Taarruz emri Hazar kıyısı, Urmiye, Tebriz, Kazvin ve Enzeli olmak üzere tüm Kuzey İran'daki Rus birliklerini kapsamaktaydı. 1 Ocak 1915'te Korostoveç, "Rus birliklerinin stratejik sebeplerle Azerbaycan'dan çekileceği" isimli raporda, "Kazvin,

² Şücaüddevle Hacı Hamid Han İran Hükümeti tarafından Kafkasya'ya sürgün edilmiş, sonradan Osmanlı ordusunun bölgeye gelişle birlikte Rusya tarafından desteklenmiştir (Ayaydın, 2016: 170).

Meşhed ya da Mazendaran'da Rus birliklerine kesinlikle ihtiyaç olmadığını" belirtmişti (McMeekin, 2012: 215).

Ömer Naci komutasında bulunan Kürt aşiret gönüllüleri 4 Ocak 1915'te Urmiye'ye dahil oldu. 8 Ocak 1915'te Salmas -Hoy hattında mevzilenen Van jandarma birliği saldırı emri üzerine Yezdikan (Hoy) bölgesine ilerlemişti. Muhtar Bey, 9 Ocak'ta Tebriz'e girmiş, hemen akabinde Ömer Fevzi Bey idaresindeki kuvvetler de 12 Ocak 1915'de Tebriz'e varmışlardır (BOA, HR. SYS, 2337: 11). Lakin, Sarıkamış hezimetinden etkilenen Osmanlı birlikleri ikinci Rus taarruzuna karşı koyacak güçte değillerdi. Bu sebeple, 10 Ocak'ta tamamı ele geçirilen Tebriz üç hafta geçmeden tekrar Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Urmiye vilayetinde bulunan Dilman, ocak ayında Osmanlı yönetiminden çıkarak Rusların işgaline maruz kalmıştı (McMeekin, 2012: 216). 1915 Ocak sonunda 10 binden fazla askerle Rus ordusu Azerbaycan kentlerine dağılmıştı.³

2 Şubat'da Türk askerleri İngilizlerin imtiyazında bulunan petrol arazilerinin bulunduğu Ahvaz'a yönelmişlerdir (BOA, HR, SYS, 2109:7). 520 piyade civarı Osmanlı askerleri Şubat 1915'de Savuçbulak'a toplanmıştır. Urmiye'nin doğusu Rusların, güneyi ise Osmanlının elinde idi. 1915'in Şubat'ında Simko'nun Şikak aşireti birlikleri de Osmanlı ordusuyla Cihat'a katılmıştır (RGVIA, 2100, 1:18). Simko Ağa kendi aşireti için oluşabilecek İngiliz, Nasturi, Ermeni tehlikesine karşı Osmanlı yanında yer almıştır (Kaya, 2017: 206). Bu durum, Osmanlı ordusunu güçlendirmiştir.

Sarıkamış galibiyetinin akabinde bölgeye toplanan Rus ordu komutası, 15 Şubat 1915'de iki piyade alayını ve bir topçu birliği (Hoy'da bulunan ordunun tamamını) Doğu Beyazıt-Karakilise istikametine göndermişti. Ruslar bu birlikle Tebriz-Selmas hattında ilerlemiş, 17 Şubat'ta varıldığında Tasuc'u işgal etmişlerdi. 20 Şubat'ta Kotur Rusların yönetimine geçmiş, 25 Şubat'ta Osmanlı ordusu Selmas'tan geriye çekilmiştir (BOA., HR. SYS, 2108:12).

Rus işgalinden rahatsız olan yerli hükümet felaketi önlemek için çeşitli arayışlara girmiş ve Almanya ile gizli görüşmeler gerçekleştirmiştir. İran tüm Rus ordusunun buradan çıkarma maksatlı, kendi toprak bütünlüğünü garantileyen, anlaşmayı Almanya ile yapmaya hazır olsa da Almanya'nın İran'la ilgili planı bölgenin bütünlüğünü tehdit altına aldığından, hükümet tarafından sıcak karşılanmamıştır (BOA., HR. SYS, 2338:84; 2339: 104). Almanların gerçek maksadı burada kukla hükümet veya askeri cunta kurmaktır.

Almanya'nın İran'la ilgili politikası Rusları da kapsamaktaydı. Öyle ki, İran'da bulunan Alman büyükelçi Reuss Ruslarla gizli görüşmeler gerçekleştirmişti. Bu durum, Osmanlı komutanlarını oldukça rahatsız etmişti (BOA., HR. SYS, 2339:29). Görülen o ki, Osmanlı Devleti, İran'da sadece Rusya ve İngiltere değil, Almanya'ya karşı da siyasi mücadele içerisinde bulunmuştur. Durumu

³ Bu esnada, Tahran'da bulunan Kazaklara 80 bin fişeng, Henedan'da bulunan Rus birliklerine 50 sandık cephane gönderilmişti. (BOA., HR. SYS., 2338/54)

siyasi yolla halletmeye çalışan Osmanlı'nın Tahran Sefiri Asım Bey, Ocak 1915'te İran hükümeti ile bir anlaşma yapmak adına görüşme gerçekleştirmişti (Sonat, 2018: 185-186) Hariciye Nezaretine, Asım Beyin gönderdiği (28 Kasım 1915) tarihli yazıda, çevre halkının Alman taraftarı yerli mücahitler ile birleşip Hemedan'a ilerlediği ve bölgenin Ruslardan temizlemeğe çalışıldığı beyan edilmiştir (Arutunyan, 1971: 232). Bu bölgede sadece Almanya değil Avusturya bile Osmanlı'yla müttefik değil rakip davranışları sergiliyordu. Asım Beyin raporlarından da anlaşılacağı üzere İran'ın bazı kısımlarında özellikle Alman etkisinin güçlü olduğu yerlerde Türkler ilişkiyi uzaktan yürütmeyi tercih etmişti. Sermeye gücü ile İsfahan'da yetki sahibi olmuş, Almanlar kısa süreliğine Türk konsolosluk vekâletlerini alabilmişti. Genel itibarıyla, çatışma olmayan bölgelerde Almanlar sermaye güçleri sayesinde İran vatandaşlarına daha etkiliydiler. İran kamuoyunda, Osmanlı liderliğinde yürütülen İttihad-ı İslam taraftarı çoğaldığı sırada, Almanya'nın doğudaki ekonomi siyaseti Osmanlıya engel oluşturmamalıydı.

Prens Reuss'un, "*Almanya'nın İran'da siyaseti yoktur, ticareti vardır*", sözlerine binaen Almanya, İran'a muharebe masrafları için aylık 5 milyon mark verecekti. Bu meblağ, ileride Almanya'dan alınacak 200 milyon marklık krediye mahsuben verilecekti. Almanya, İran'ın Rus ve İngilizlere olan borcundan kurtarılmaya çalışılacaktı. İran gümrükleri bu krediye karşılık olarak Almanya tarafından tutulacaktı. Özel ve imtiyazlara sahip Alman bankası açılacak, vilayetlerde şubeler kurulacak ve banknot çıkarılacaktı. Bu banka her türlü bayındırlık işlerini üstlenecek, ziraî ve ziraî olmayan arazileri, emlak ve akarları satacaktı. Bu banka, Hanekin- Tahran demiryolunu inşa edecekti" (Ayaydın, 2016: 316).

Lakin anlaşma savaşın sonuna kadar gizli kalmalıydı. Alman hükümeti bu anlaşmadan habersiz olduğunu belirtse bile Almanların Müslüman halk ile ilişki adına Osmanlı'yı bir aracı olarak kullanmaya çalıştığı düşünülmekteydi. Lakin bir gerçeklik var ki, Türkler kendi dini ve milli bölgelerinde nüfuz ve kuvvetini gerektiği gibi kullanabilseydi, Almanların maddi güçleri karşısında herkesi kendisine saygı duymaya yönlendirebilirdi.

Ruslar Dilman ve Köhneşehir'i Mart 1915'te işgal ettikten sonra, Hoy ve Selmas kentlerine mütemadiyen yardım takviyesi sağlamaktalardı. Osmanlı birlikleri ise Van'a saldırı ihtimaline karşın Van ile Köhneşehir-Deyr-Başkala istikametinde mevzilenmişlerdi (Dilmegani, 2010: 21). Urmiye'ye ilk dahil olan Osmanlı birlikleri Selmaslı Heder Emoglu'nun komutasında bulunan Azerbaycan Türklerinden oluşan gruptu. Bu grup Urmiye'ye 7 Mart 1915'te girmişti (Martirosyan, 2002: 186). Halil Bey komutasında bulunan 10 bin kişilik ordu (Birinci Sefer Kuvveti) ise 17 Mart 1915'te Urmiye'ya ilerlemekteydi (RGVIA, 2320, 1: 229).

ile askeri toplantı yapmıştı. Diz köprüsünde ilk çatışma Asurilerle Osmanlı jandarması arasında gerçekleşmiş ve Türkler galibiyet elde etmişti (Dilmegani, 2010: 71). Eşzamanlı olarak Osmanlı Kürt birlikleri İran'daki Dilman kentine doğru ilerleme kaydetmiş ve Urmiye'nin Sulduk eyaletinde yerleşmişlerdir. 20 Mart 1915'te Urmiye'de 120 Türk, 500 Kürt asker bulunmaktaydı (RGVIA, 2000, 1: 3852). Türk ordusu Sulduz-Marağa-Tebriz yoluyla ilerleyerek, Dilman ve Hoy – Culfa yönünde ilerleyecekti. İlaveten, Hoy-Erivan hattı da vardır ki, bu yolu kullanma ihtimali da göze alınmalıydı (RGVIA, 2000, 1: 3844).

7 Nisan 1915'de Osmanlı Başkomutanlık Vekâletinden Urmiye valiliğine bir telgraf gönderilmiştir: *“Van, Vanktimar, Hasur, Erçek ve Şitağ'daki Ermeniler Osmanlı'ya karşı isyana başlamış, Cölamerg ve Hakkâri'deki Cilolar ise telgraf hatlarını kesmişler. Bu nedenden dolayı acil olarak Azerbaycan'daki orduya ihtiyacımız var”* (Dilmegani, 2010: 28). Rus orduları Dilman'ın kuzey-doğusundan ve Diriş tepesinin güneyinden çekilerek, Osmanlı ordusunun önünü açmışlardı. Rusların bir sonraki sığınağı Zolaçay nehri olmuştur (Martirosyan, 2002: 186). Burada Ruslardan 6. Taburun 3. Tugayı, 8. taburun 1. Tugayı olmakla toplamda iki tugay ve Antranik'in komutasındaki 1500 Ermeni birliklerinin savaş kaybı çok büyük olmuştur. Osmanlı ordusundan ise 3 subay şehit düşmüş, 4 subay ise yaralanmıştı. Osmanlı askerlerinden 53 şehit ve 271 yaralı vardı (Şirokrad, 2009: 263).

Bakü'de basılan “İğbal” gazetesinin 914'cü sayında (16 Nisan, 1915) ve “Kafkas” gazetesinin 95'ci sayısında (8 Nisan) gösteriliyor ki, Azerbaycanlı sakinler Belediye vergilerini ödemeyi reddetmek bahanesiyle gösteri ve itiraz yürüyüşü yapmışlardı. İtiraz yürüyüşü Tebriz'de, 4 Nisan 1915'de gerçekleşmişti. Gösterinin gerçek amacı yürüyüş esnasında belli olmuş, Halk Rusların Tebriz'e gelmesine karşı çıkmıştı (Dilmegani, 2010: 24).

Baratov'un 15. Ekspedisyon Grubu (Kafkasya Kuvvet-i Seferi)

1915 Çanakkale mağlubiyetinin akabinde İngiltere, Ruslara İran'a müdahaleye müsamaha göstermişti (Maslovskiy, 1933: 231). Sazanov İran'a sefer grubu göndermeyi teklif etti. Rusya askerî açıdan zorlu döneme girdiği için bu kararı mantıklı bularak İran'a ekspedisyon (Seferi) adıyla sadece birkaç birlik ve 10.000 asker göndermişti. Ekspedisyon grubun esas görevi, Enzeli – Tahran hattı üzerindeki gelişmeleri takip etmek ve gerektiğinde müdahale etmektir. Yerli hükümetle iletişimde kalarak herhangi dış müdahale ihtimaline karşın gerekli müdahaleyi yapmayı ve bölgede Rus hegemonyasını pekiştirmeyi görev olarak alan grup aslında bölgede Rus ve yerli otoriteyi temsil etmekteydi (Martirosyan, 2002: 175).

Kafkasya bölgesinde seferberlik ilan eden Rusya 10 bin kişilik yeni kuvvet toplasa bile Warşova'nın düşmesi ile bu birlikler hemen Avrupa cephesine gönderildi (RGVIA, 2100, 1:600). Haziran 1915'de Rus general Şarpantya'nın

orduları Azerbaycan'ı terk etti. Geriye Urmiye'de Rus komutasında bulunan sadece bir tabur kalabilmişti. Urmiye'deki Rus bir taburu (Ermeni ve Gürcülerden ibaret) ve birkaç yüz kişilik Kazak birliğinden oluşmaktaydı. Temmuz'da Osmanlı ordusu önemli cephe olan Malazgirt'te Rusları mağlup etmişti (Hvostov, 1965, 236). Rus birlikleri, Cuudlar tepesine toparlanmış ve Ağustos 1915'e kadar bu topraklarda kalmışlardı. Malazgirt savaşı sonucu Ruslar Van'dan çıkarılmış, Osmanlı ordusu Urmiye yakınlarında mevzi almıştı (RGVİA, 2000, 1: 3844). İngilizler bu zamanda Hemedan ve Kazvin'de toparlanmışlardı. Bakü'ye ilerleme kararı alan İngilizler 3 Temmuz'da 60 piyade, 1000 atlı ve 3 ağır İngiliz topçu birliği ile Zencanı işgal etmişlerdir (Dilmegani, 2010: 211).

Rusların ve İngilizlerin ortak ilgi alanına dahil olan İran coğrafyası, Avrupa zaferlerinden sonra Türk-Alman birlikleri buraya yönelmeye teşvik edilmişti. Bölgede İslam İttifakı kurarak İngiliz ve Rus müdahalesini zayıflatma kararı alan Almanlar von der Goltz Paşa'nın emrine 30 kişilik Alman misyonu vermişlerdi. Enver Paşa'nın emri ile Goltz Paşa'nın komutanlığında VI. Ordu Ekim 1915'te kurulmuş ve III. Kafkas Ordusu da Goltz Paşa'ya istihbarat bilgisi vermek üzere görevlendirilmişti (Kış, 2017: 125-126). İran'da 8000 kadar Türk – Alman kuvveti Kasr-ı Şirin, Kirmanşah, Biçara bölgelerindeydi (Karal, 1996: 492). Alman – Türk birliklerinin ilk saldırıyı başlatma noktası İsfahan ve Tebbesi kentleri idi. Karşılıklı olarak Rus Seferi Kuvveti Birliği bölgeye toplanmış ve gerekli teçhizatı kendileriyle getirmişlerdi.

Aynı tarihlerde, İngiliz sömürge politikasına başkaldıran Afganistan'da yerli yönetici Emir Habibullah Han bile operasyona katılma kararı almıştır (RGVİA, 2168, 1: 249). Afgan Emiri Habibullah Han İran'la bir ittifak kurup (Türk – İran – Afgan- Alman ittifakı) İngilizlerin Yakın Doğu'dan atılmasını istemekteydi ve bu süreçte en makul müttefik Osmanlıydı. Türkleri bu arazilere yakın tutmak bu nedenle İngilizler açısından çok tehlikeli olmuştur (BOA. HR. SYS. 2337:11). 17 Aralık 1915'te Alman – Türk birlikleri 3 piyade taburu 4 ağır makineli tüfek ve 4 top ile birlikte 6 tabur kadar kuvveti Goltz Paşa emrinde bölgeye yönlendirmişlerdi (Kış, 2017: 127). General N. N. Baratov, Afganistan'ı hedef belirleyen Alman ordularını durdurmak ve İran'a müdahale için kolorduyu yeniden organize hale getirmişti. General N. N. Baratov'un komutasında Kazaklardan ibaret 6 bin piyade eri ve 8 bin süvari Kafkasya Kuvvet-i Sefer, (15. Ekspedisyon grubu), Volga-Hazar yolundan deniz hattıyla gelerek, 7 Kasım 1915'te Pehlevi yönünde çıkartma harekâtına başladı. Kasım 1915 ortalarında ise başkente yönelen Enzeli-Kazvin-Tahran ana ulaşım yolunda 20 bin Rus askeri ilerlemekteydi. Rus ordu komutanlığı takviye birlikleri ile güçlenerek Tahran'a ilerlediklerinde Ahmet Şah'a kente müdahale edilemeyeceği ve orduların başkente girmeyeceği ile ilgili gerekli teminat verilmişti (Basil, 1969: 201). Böylece yeniden güçlenmiş Rus ordusu Avrupa'ya yönlendirilmesi gereken kuvveti bu coğrafyada kullanmakta kararlıydı. Diğer cephe-lerdeki eksiklik buradaki galibiyetlerle doldurulacaktı.

4 Ocak 1916'da Hemedan, 20 Ocak'ta ise Miyandoab Ruslar tarafından istila edilmişti. 15. Ekspedisyon grubu ocak ve şubat aylarında Kyangaver- Dövlətat- Sultanabad'da yerleşmişlerdi. İlerleyerek, Bidjara – Kirmanşah- Kaşan ve 20 Şubat'ta İsfahan'ı da işgal etmişlerdi. 24 Mart 1916'da İsfahan'dan Alman birlikleri çıkarıldı ve burada bulunan Alman ataşeleri kapatıldı (Zayanckovski, 1938: 338). Osmanlı kumandanlığı karşı taarruz için, XIII. Kolorduyu harekete geçirmişti. Goltz Paşa'nın ölümünün ardından XIII. Kolordu'ya komutanlık Halil Paşa'ya devredilmiştir (Karal, 1996: 492). 16-21 Nisan 1916'da Ömer Naci 5000 kişi ile Savuçbulak ve Miyandoabı ele geçirmiştir (BOA, HR. SYS. 2339: 59). Osmanlı güçleri Kotur'a ilerleyip, Rusları Rumiye civarına itmişlerdi (BOA, HR. SYS. 2108: 6). İngilizlerle iletişim amaçlı Ruslar, güneye doğru ilerlemeye başlamıştı. Osmanlı ordusu yeteri kadar keşif bilgisi ve savunmaya sahip olamadığından kayıpları büyüktü. Ruslar öncelikle Türk ordusunun sağ kanadına baskı uygulamaktalardı. Halil Paşa'ya gelen mektuba göre: *"Rusların piyadelerden oluşan 2 alayı ve 2 süvari alayı, Hoy taraftan Hamza köyünün doğu kısmında 2 km. araziye zapt etmişti. Hoy gölünün üzerindeki tepeler de işgal edilmiş durumdaydı"* (Dilmegani, 2010: 38). Rus top ateşlerine uzun süre mukavemet gösteremeyen Osmanlı kuvvetleri Muğancık civarını alamadan geri çekilmişlerdi. 20-29 Nisan'da Dilman Rusların eline geçmişti (Levitskiy, 2014: 58). Rus kuvvetleri Şorgölü ele geçirmiş ve Osmanlı ordusu Güney Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalmıştı (RGVİA, 2000, 1: 3844). 15. Kafkas Kuvvet-i Seferiyye'nin saldırıları sonucu 1-2 Mayıs 1916'da XIII. Kolordu Dilman- Hoy ablukası arasında sıkışıp kalmıştı (BOA, HR. SYS. 2108:12). Ermenilerce oluşturulan birliklerle güçlenmiş Rus ordusu XIII. Kolordudan sayıca çok üstündü. İran'da ve Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni aşiret reisleri Rusya'nın Kafkas valisi ve çeşitli kademedede olan asillerinin görüşmelerine giderek bu savaşta onların yanında olacaklarını lakin karşılığında bir kısmı İran bir kısmı Osmanlı'ya ait olan Eleşkirt, Diyadin ve Beyazıt bölgesinin onlara verilmesini istemişlerdi (Shaw, 2008: 911). Bu hareket Ermeni asıllı Rus general – sonra Ermeni Cumhuriyetinin Savaş Bakanı olan Nazarbekov tarafından komuta edilmekteydi. Van, Doğu Beyazıt, Urmiye ve Selmas'ta Ermeni ve Asurilerin Türklere karşı soykırımları yeniden başlamıştır (Dilmegani, 2010: 41). 1916 Nisan-Mayıs operasyonları sonucu Müslümanlara ve Türklere ait olan bankalar ve mülkler özellikle camiler bombalanmış ve dağıtılmış, çarşı pazarlar yakılmıştı.

Zor durumda kalan ve ordusu sıkıştırılan Halil Paşa Irak'ta Osmanlı'ya ait birliklerden İran bölgesine yardım gönderilmesini talep etmişti. Yeni kuvvetlerle ve teçhizatla donatılan XIII. Kolordu büyük umutlarla doğrudan İstanbul'dan gelen emirle hazırlanan askeri birlik olmuştu. 1. Ekspedisyon – *(Birinci Kuva-yi Seferiye)* grubunda 13.000 asker, 10.000 tüfek, 9 makineli tüfek, 9 dağ topu, 3000 at ve merkep ve 800 deve bulunmaktaydı. Makineli tüfeklerin ve topların eski model olması dışında Birinci Kuva-yi Seferiye birliğinin Rusların 15. Seferi Kuvveti'nden hiçbir eksik yanı yoktu. (Shaw, 2008: 909). Üstelik

politik anlamda aktif davranan Enver Paşa, Almanya'dan gizli şekilde Nizam-ül- Saltana ile ittifak anlaşması yapmayı kararlaştırmıştı. Bağdat'taki Kazımeyn türbesinde yapılan görüşme sonucu, Osmanlı İran'ın siyasi ve iktisadi anlamda, iç ve dış politikasının bağımsız olacağını temin etmekteydi (Karacağil, 2014: 109-111). Akabinde, askeri anlamda zorluk yaşayan Osmanlı, Almanya'nın da ikazı üzerine bu anlaşmayı gerçekleştirememiştir.

Öyle ki, 25 Nisan 1916'da Rus ordusu Bağdat'a sadece beş günlük mesafede mevzilenmişti. Kısa süre sonra ordusunda sıtma ve kolera hastalıklarının yaygınlaştığını iddia eden Baratov Hanekin'den geri çekildi (BOA. DH. ŞFR. 47:417). Durumla ilgili raporda şu ifade edilmektedir: *"Türkiye ile İran sınır hattında yerleştirdiğimiz ordu, tifüs ve malarya hastalığından mustarıptır. Urmiye kolordusu bu hastalıklardan en fazla kayıp veren birliktir. Haziran'dan Temmuz'a kadarki dönemde ordumuzun 2. Kazak ve 3. Tüfek alayı tifüsten çok fazla adam kaybetmiştir. Üç subay bu hastalıktan dolayı hastaneye yerleştirilmiştir."* (RGVİA, 2000, 1: 3844.) 15. Kafkas Sefer Kuvveti (Ekspedasyon grup) geri çekilme hamlesi esnasında karşılaştıkları dört Osmanlı piyade alayını mağlup etmişlerdi. Çatışma esnasında bir piyade alayı mahvedilmiş ve diğer taburlar Hemedan istikametinde savunma hattı oluşturulmuştu. Bu zaferin ardından Kazvin ve Tahran istikametindeki tüm stratejik yollar Rusların askeri kontrolüne geçmiştir (Martirosyan, 2002: 177).

9 Mayıs 1916'da Halil Paşa'nın bizati emri üzerine İran'daki Osmanlı birliklerine destek amaçlı XIII. Kolordu Kut'ül Amare'den hareket etmiştir. 19 Mayıs 1916'da XIII. Kolordu Enver Paşa komutasında Bağdat'a varmıştı. Bu dönem İran'da gerçekleşen operasyonlarda Alman – Türk birliklerinin mağlup olması diğer tarafta Afganistan ve Hindistan'da Almanlarca yürütülen İngiliz sömürge karşıtı Pan-İslamcılığın yaygınlaşması planlarını suya düşürüyordu. İran'ı bu esnada önemli kılan bir başka gerçeklik Hindistan'a giden yolun üzerindeydi ve İngiltere için önemli stratejik konuma sahipti (BOA. HR. SYS. 2108:13). 23 Mayıs 1916'da Nizam'üs-Saltana Alman General von Lossow ile birlikte İran'da gerçekleşmesi için hazır hale getirilen harekâtın planlarını belirlemişlerdi. Osmanlı-Alman ittifakı Rus birliklerinin başkente girmelerine izin bile vermeyecekti. Rusya bu nedenden dolayı bölgeye getirdiği askerleri tam teçhizat silahlandırmıştı (RGVİA, 2168, 1:249). 22 Mayıs'ta Rus- İngiliz ittifak ordusu harekete geçmek için hazır hale getirilmişti. Lakin Rusların beklemediği bir anda İngilizler İttifak halinde hareket kararından vazgeçmiş ve Ruslarla bir kuvvet halinde savaş alanına atılmamışlardı. Çünkü, İngilizler, Kut'ül Amare mağlubiyetinden sonra kuvvetlerin önemli bir kısmını Fransa'ya toplayarak Almanlara odaklanmayı planlamışlardı. Bu sebeple, aralık sonuna kadar Irak – İran cephesinde taarruz harekâtına geçilmeme kararı alınmıştı (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak – İran Cephesi, 2022: 77). Sonuç itibarıyla sahada kendi başlarına kaldıklarından riske girmeyen Rus ordusu yeniden eski mevkileri olan Kirmanşah'a geri çekilmişlerdi (Zayan-chkovski, 1938: 338).

25 Mayıs 1916'da Enver Paşa'yla Nizamüs Saltana'nın temsilcileri arasında ittifak müzakereleri yürütülmüştü (Yüksel, 2017: 291). Enver Paşa'nın emiri üzerine, Ali İhsan (Sabis) Paşa komutanlığına geçen XIII. Kolordu Haziran'da İran harekâtını yeniden başlatmıştır (Çetinkaya, 2000: 20). 1916'da Rus ordusu XIII. Türk Kolordusu ile 6 Mayıs ve 3 Haziran'da iki farklı muharebe yaparak Hanikin'de, 9 Haziran'da Kasr-ı Şirin'de ve 30 Haziran'da Mahıdeşt'te çatışmışlardı (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak – İran Cephesi, 2022: 180-190). XIII. Kolordu 11 Haziran 1916 tarihinde Karato petrol madenleri, 27 Haziran'da Kirind ve 1 Temmuz'da Kirmanşah'ı ele geçirdi (BOA, HR. SYS. 2337:3). 4. Türk Tümeni 26 Temmuz'da Ravendiz ve Süleymaniye'de Rusları geri püskürtmeyi başarmıştı. 10 Ağustos 1916'da XIII. Kolordu ve ona bağlı birlikler Hemedan'ı ele geçirmişlerdi (BOA, HR. SYS. 2424: 42). Ağustos başlarında 200 kişi ve 2 toptan ibaret Bahtiyari birlikleri Sultanabad'ın güneyindeki Ali Körüs adlı yere varmışlardı (Sarısaman, 2020: 303). İngilizlerin Kuzey Irak'taki taarruz harekâtı Osmanlının İran'a olan ilgisini dağıtmış, 1916 yılının sonlarında 13. Kolordu'nun geri çekilmesi gerçekleşmişti (BOA, HR. SYS. 2337:4).

Rus müfrezelerinin temmuz ayı başlarında Kuzey İran'daki konumu ve içeriği şu şekilde olmuştur: 7 tabur ve 7 top birliği Kazvin'de, 2 tabur ve 4 top Erdebil'de ve 400 asker Horosan'da konumlanmıştı. Yedek kuvvet şeklinde sınır muhafızlarından ibaret 3 ayrı tabur, 2 özel milis müfrezesi Rus – İran sınırında yerleştirilmişti. Güney Azerbaycan'ın Batısında gerekli düzeni oluşturmak ve Osmanlı birliklerine saldırı harekâtı için Çernozubov komutasında bulunan 4 tabur, 12 top bölgeye getirilmişti (Korsun, 1940: 74). Tahran'a iletilen telgrafa göre, 98 subay General Vadbolsk'un birliklerini güçlendirmek için Kuzey İran'a gönderilmişti (RGVIA, 2000, 1:3796).

13 Ağustos'ta Ruslar Kangever ilini ele geçirmişlerdir (RGVIA, 1300, 1:2400). Eylül 1916'da Ruslar, Nasturilerden bir birlik oluşturup askeri eğitimden geçirmişlerdi. Hakkâri'de çoğunluk teşkil eden Nasturiler Doğu Anadolu'da Müslümanlara karşı bir operasyonun tansiyonunu artırmışlardı (BOA, DH. ŞFR. 116:85).

Rusların Tahran civarına ilerlemesi ile birlikte, Kirmanşah'ta İranlı demokratlar Osmanlı'ya sığınarak "Muvakkat Hükümet" kurmuştu. Tahran'daki İngiliz – Rus destekli hükümete alternatif olan Osmanlı – Alman destekli bu hükümet 1916 Ağustos'undan 1917'i Şubat'ına kadar faaliyet göstermiştir. Şubat 1917 askeri operasyonların ardından zor durumda kalan bu hükümet üyeleri sonradan Kerkük ve İstanbul'a sığınmıştı (Çetinkaya, 2000: 21).

1916 yılında Osmanlı Devleti, İngiliz ve Ruslara karşı, İran Umum Kumandanı Nizam üs-Saltana ile Enver Paşa Bağdat'ta münferit bir anlaşma imzalamıştı. Maksat, İran üzerinden bir İslami birlikteliği gerçekleştirmek olmuştur. Anlaşma her iki devletin Harbiye Nazırları tarafından imzalanmıştı (Dumlupınar, 2015: 330). Benzer politika izleyen Ruslar İran'da Ekim ayının ortalarına

kadar “ittifak ve dostluk” maksatlı faaliyetler sergilemekteydiler. Almanların bile Jandarma görevi taşıyan 2000 mücahidi bölgede bulunmaktaydı. Tahran ve Tebriz’de bulunan Alman taraftarları daha stratejik yer olan Hamedan’a toparlanmıştı. 3000 Alman taraftarının toplandığı 25 Kasım’da Hamedan uğruna savaş başlatılmış ve ilk çatışma Almanlar ile Ruslar arasında Elçi köyünde gerçekleşmiştir (Korsun, 1940: 78). Karşılıklı darbelerin sonunda Almanlar geri çekilerek Ave köyüne inmişlerdi (RGVİA, 1300, 1: 400). 28 Kasım’da 15. Ekspedasyon birliği savaş taktiğine uyum sağlamak adına birkaç müfrezeye ayrılmıştı. Müfrezelerin yerleşkeleri şöyle olmuştur: bir tabur ve 6 top Hamedan yönünde; bir tabur ve 2 top Kum istikametinde; Tahran’da ise 600 asker 4 top ve üstelik Alman-Türk ittifak birlikleri yerleştirilmişti (Korsun, 1940: 79).

Rusların Van ve Hakkâri’ye saldırması sonucu Osmanlı ordusu geri çekilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 110: 12). Osmanlı ordusunun İran’daki mağlubiyeti hem Doğu Anadolu’yu hem de Güney Azerbaycan’ı kaybetmesine neden olmuştur (Martirosyan, 2002: 187). Akabinde Rus Genelkurmaylığına gönderilen bir telgrafta şöyle yazılmaktaydı:

“26 Kasım 1916’da Levkoviç’in planını yansıtan bir telegram aldık. Telegramda yeni bir cephe oluşturulmasından bahsediliyordu. Bu cephe sayesinde Türklere İran sınırında saldırılacak ve Türkleri sıkıştırarak akabinde İngilizlerle ordularımızı birleştireceğiz. Ardından hem Rus hem de İngiliz ordu birlikleri Bağdat’a ilerleyecektik. Türklerin Bağdat’tan çıkarılması an meselesi olacaktır. Bu planın işe yaraması için ordunun esas birliklerini Süleymaniye’de yerleştirmemiz gerekiyor. Ardından Selimiye ve Halep saldırısıyla, Arap topraklarına doğru ilerlemek mümkün olacaktır” (RGVİA,2000, 1:3890) .

Ocak 1917’de XIII. Kolordu’ya ait kuvvetler savunma pozisyonu almış ve bir ileri harekât olmaksızın kalan bölgeleri Rus birliklerine karşı korumuşlardır. İngilizlerin Irak cephesindeki baskısıyla, 25 Şubat 1917’de XIII. Kolordu geri çekilmiş ve 11 Mart’ta Bağdat düşmüştür (Çifçi, 2015: 169). Türkler geri çekilince, İran Rus kontrolüne geçmiştir.

Rusya’da Bolşevik Devrimi ve İran’da Son Durum

Kasım 1917 Rusya’da Bolşevik darbesi gerçekleşmiş ve hükümet V. İ. Lenin taraftarlarınca ele geçirilmişti. Rusya’nın yeni hükümeti İttifak devletleriyle, 22 Aralık 1917’de Brest-Litovsk görüşmelerini başlatmıştır. Türklerin Ruslarla, 18 Aralık 1917’de Erzincan Mütarekesi akdedildikten sonra Rus tehlikesi İran’da ve Kafkasya’da ortadan kalkmıştır (Karabalık, 2019: 109) 4 Mart 1918’de Brest-Litovs antlaşması gereği her iki taraf Güney Azerbaycan’dan çıkmalıydı. Lakin Rus askerleri geri çekilirken yolda Urmiye pazarını yağmalayıp ardından ikinci kez yakmışlardı (RGVİA, 2000, 1:3890). Düzeni sağlamak amaçlı, Osmanlı ordusu 21 Şubat 1918’de Bane’den Sakkız’a gönderilmiştir. 6. Osmanlı kolordusu Erbil bölgesine birkaç top ve piyade alayı yerleştirmekle kendi karargahını kurmuştur. Süleymaniye, Gülanber, Çemçemal kentlerine 6. Osmanlı kolordusuna bağlı 18. Tabur ve bir topçu birliği

gönderilmişti. Burada mevzilenmiş kuvvetlerin görevi olası İngiliz saldırısını önlemektir. Kuzey Azerbaycan'da bulunan ordu ile iletişim kurmak için Savuçbulak ve Tebriz'e memur gönderilmişti. Böylece, Osmanlı birlikleri dağınık şekilde bile olsa hem Kuzey hem de Güney Azerbaycan topraklarına yerleşmişlerdi (Dilmegani, 2010: 132).

Aynı dönemde, Güney Azerbaycan'da 7 Nisan 1917'de Azerbaycan Demokratik Fırkası (partisi) yeniden kurulmuş, böylece, Meclis ve Başbakanlık sistemi oluşturulmuştur (RGVIA, 2000, 1:3890). Kuzey Azerbaycan'da ise Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesi sonucu önce Gence ve ardından Bakü'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmişti (Azerbaycan tarihi, VII c. S. 456). Osmanlı ordusu İran ve Kafkasya hattına tam hâkim olmayı başarmıştı.

Osmanlı komutanlığı Antranik'ten Azerbaycan halkına işkence yapan Cilo-ların Urmiye'den çıkarılmasını istemiştir. Aynı anda Irak cephesinde İngiliz saldırısına karşı koyan 6. Tabur çatışmayı kaybetmişti. İngilizler Kazvin, Reşt ardından ise Bakü'ye gireceklerdi. Mart 1918'de Osmanlı birlikleri Anadolu'nun Erciş civarında Ermenileri mağlup edip ilerlemeye devam etmiştir (Mironov, 2012: 368).

Bu zaman içerisinde Rus konsolosu Nikitin Azerbaycan'ın iç işlerine karışıyor ve bazen kendi kafasından kararlar veriyordu. Bu kararların tatbiki ise Rus komutasında bulunan Asuri ve Ermeni birlikleri tarafından gerçekleştiriyordu. (Mironov, 2012: 362).

Şubat-Mart'ta mukavemet gösteremeyip geri çekilen ve Rumiye ile Dilman hattında toplanan Ermeni ve Nesturiler, geri dönmek istemeyen Rus subaylarının yardımı ile kuvvetlenmekteydi (BOA, HR. SYS. 2337:3). Düzensiz Rus askerleri ile birlik olan Petros komutasındaki Ermeni Taşnak birlikleri Urmiye ve Salmas kentlerinin Müslüman halkına saldırmışlardır. Bu saldırıların önünü kesme amacıyla, 11 Şubat 1918 'de III. Ordu Komutanı ileri harekât emri vermiştir. Mağlup 400 Kazak 29 Mart 1918'de geri çekilirken yolunun üstünde bulunan Savuçbulak ve Salduz kentlerinde sivil ahalinin mal mülkünü tahrip etmişlerdi. 17 Mayıs 1918'de Kafkas İslâm Ordusu Tebriz'de konumlandığında, Osmanlı kuvvetleri Dilman'a taarruz etmişti. Irak'ta İngilizlerle çatışma halinde olan Osmanlının Revandüz birliği harekete başlamıştı. Birlik hızlı bir şekilde 1918 Nisan'da Urmiye'ye varmıştı. İran büyükelçisi, 19 Mayıs 1918 bildirgesinde İran'ın tarafsızlığına ihanet olduğu gerekçesiyle, Osmanlı askerlerinin Salduz ve Savucbulak kentlerine girmelerini şiddetle protesto etmiştir (Arıkan, 2013: 97).

11 Haziran'da 9. Ordu Komutanlığı'na verilen emre göre: İngilizlerin İran'daki ilerleyişi durdurulmalı, Rumiye ile Hazar Denizi bölgesinde güven sağlanmalı, gerekirse Bağdat zaptedilmeliydi (BOA, HR. SYS. 2460:57).

Brest- Litovsk anlaşması gereğince, Ali İhsan Paşa komutasındaki IV. Kolor-du üç sancağı ele geçirmek için harekete geçtiğinde, Ermeni birlikleri İran'a

yöneldiler. Bu esnada, Uşnu'yu işgal etmiş (23 Nisan 1918) ve Dilman muharebesine (Mayıs- Haziran 1918) katılmışlardı. Antranik komutanlığına bağlı olan Ermeni birlikleri 14 Haziran 1918'de Hoy civarını kuşatmışlardı. Lakin 12'ci Tümen 24 Haziran 1918'de Ermenileri Araz nehrinin Kuzeyine iterek İngilizlerle birleşmesini önlemişti (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak – İran Cephesi, 2022: 545-550). 1918 baharında İngiliz askeri güçleri Meyana, Urmiye ve Hoy'a girmişlerdi. 16 Haziran 1918'de İngilizler Ahmed Abâd'a saldırmışlardır. 28 Haziran 1918'de Giraz muhasarasıyla eşzamanlı Kaşkay kuvvetlerinin başında duran Muhammed Ali Han Kaşkayı polis garnizonuna saldırmıştır (Temğizel, 2017: 94). 17 Temmuz 1918'de Osmanlı ordusu Dilman'a yaklaşmış, böylece Muğancık ve Köhneşehir Osmanlı yönetimine geçmiştir. Lakin 18 Temmuz'da Ermeni ordularına takviye birliklerin gelmesiyle Osmanlı birlikleri Mafiye kentine sıkıştırılmıştı (Gotlib, 1960: 268).

Aynı tarihte 6. Tabur Üşneviye yönünden Urmiye'ye ilerlemekteydi (RİGVA, 200, 1:3844). Çınıraklı köprüsü, Saatlı ve Bazardüzü civarı ele geçirilmişti. 19 Temmuz'da 6. Tabur Sulduz'un güney sahilinde mevzilenmişti. Ermeni ve Asuriler ise bu esnada Dizetike civarındaydı (Martirosyan, 2002: 188). Aynı anda İngiliz birlikleriyle çatışma halinde olan Osmanlı ordusu Selmas'a ilerlemekteydi (BOA, HR. SYS. 2341:39).

18 Temmuz 1918'de Osmanlı ordusu Dilman'a hızla baskı uygulamış, 6. Tabur 6. ordu ile birlikte güneyden Urmiye'ya saldırılmıştı. 20 Temmuz'da Urmiye Silvan yoluna varmışlardı. Salmas'dan Ermeni birliklerinin gelmesi sonucu Osmanlıların Urmiye'ya doğru ilerlemesi durdurulmuştu (Korsun, 1946: 256). Osmanlı ordusu bir müddet Tebriz yolunu bağlamıştı.

Hoy'dan çıkıp Culfa yönünde geri çekilen Ermeniler gittikleri yerlerde soykırımlar gerçekleştirmiş ve 2000'den fazla insan şehit edilmişti (Azerbaycan tarihi, VIIc. 2007: 568). Ermenilerin Antranik komutasındaki birlikleri Ordubad'a ilerlerken Osmanlı birlikleri Dilman'da toparlanmıştır. 3 Ağustos'ta Haydar Bey komutasında Osmanlı birlikleri Urmiye'ye girmişti. Hızla ilerleyen birlik Ermenileri Baradüzçay sahillerine kadar takip etmişti. Galip Osmanlı birlikleri Urmiye kentinde yerleştirilmişti (RGVİA, 2000, 1:3852).

19 Eylül 1918'de, Enver Paşa Haziran'da oluşturulan Şark Orduları Grup Komutanlığı'nın Tebriz'e yaklaşılması gerektiğini emretmişti. Lakin orduların uzak mesafede olması nedeniyle bu gerçekleşmemişti. Almanya ile Osmanlı İran'ın bütünlüğüne zarar vermeyeceğinin teminatı olarak 23 Eylül 1918'de İran'la anlaşma protokolü imzalanmıştır (Karabalık, 2019: 145-148).

Bu dönem bazı Osmanlı birliklerinde ilerleme ve bazılarında ise gerileme söz konusuysa, 26 Ekim 1918'de verilen emre binaen Ahmet İzzet Paşa, Kafkas İslâm ve Şimalî Kafkas Ordularının kaldırıldığını bildirmişti. Böylece, 29 Ekim 1918'de, Brest-Litosk Antlaşması'nın metninde belirtilmeyen bölgeler hariç Osmanlı ordusu İran ve Kafkasya'dan tamamen tahliye olmalıydı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinin 11. ve 15. maddeleri gereği

Osmanlı askerleri Kuzeybatı İran ve Kafkasya'dan çıkarılmıştı (Azerbaycan tarihi, VIIc. 2007: 592).

11. Fırka tarafından tahliye edilmiş ilk teslim yerleri, Bayezid ve Saray olmuş, 18 Kasım 1918'de, Tebriz İngilizlerin eline geçmişti (BOA, HR. SYS. 2341:57). Bundan sonra, 11. Fırkanın vazifesi Osmanlı – İran sınır hattını korumak olmuştur (Budak, 2001: 18). İran'daki Türk kuvvetlerinin savaş öncesi sınırlara çekilmesi 18 Kasım 1918'de tamamlanmıştı (Gök, 2019: 15). Osmanlı birlikleri Tebriz'de nizamı sağlama amaçlı küçük bir birlik bıraksa bile çatışmaların gerçekleştiği esas yer Aras nehri civarı olmuştu. 19 Ekim 1918'de ordu ve komuta merkezinin tahliyesi daha gerçekleşmeden Serderi sarayına haberci gönderilmiş, yerli Türklerin savunmalarını temin amaçlı, Ermeni ve Asurilerden toplanan silahları satmayı teklif etmiştir. Lakin, yerli hükümet bu teklifi reddetmiştir.

İran topraklarının bütünlüğünü tehlike altına aldığı bahanesiyle buradan çıkarılan Osmanlı ordusunun tahliyesinden iki sene geçmeden bölgede Asuri ve Ermenilere özerklik verilmesi meselesi tartışılmaya başlandı. İngiliz ve Fransızların müdahalesi ile başlatılan özerklik konusuna yerli Müslüman Türkler karşı çıkınca özerklik meselesi askıya alındı (RGVIA, 2000, 1:3890). Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde her iki devlette (İran ve Türkiye'de) demokratik cumhuriyetler kurulmuştu.

Sonuç ve Tartışma

18. yüzyılın başlarından itibaren İran, büyük güçlerin nüfuz alanına girmeye başlamıştır. 1905-1907 yıllarında patlak veren ilk Rus devrim hareketi, 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşması ve bu gelişmelerin ardından İran'da başlayan halk devrim hareketi, Şah Müzafferettin'in meclisi çağırarak Anayasa'yı kabul etmesine zemin hazırlamıştır. Ancak, karşıdevrimci hareketler sonucunda 1907'de meclis kapatılmış, ardından Bahtiyari aşireti 1909'da Tahran'a yürümüştür. Bu iç çatışmalar, bölgedeki büyük güçlerin, özellikle İngiltere, Rusya, Osmanlı, Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki rekabeti körüklemiştir. Hindistan ve Afganistan'ın İngiltere'nin denetiminden çıkma olasılığı, İngilizlerin Rusları bölgeye daha fazla müdahil olmaya teşvik etmiştir. Almanya ve ABD, başta sermaye gücüyle bölgeye nüfuz etmeyi hedeflemişken, Türkiye ve Rusya, yerli halkları kendi taraflarına çekmek için daha ciddi ve somut politik adımlar atmışlardır.

Güney sınırından gelebilecek olası bir tehlikeye karşı, Rus asıllı nüfusun korunması gerekçesiyle 1909'da Rus orduları İran topraklarına girmiştir. Bu gelişme, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile güneydoğudan da sınır komşusu olmasına yol açmıştır. Karşılıklı olarak, Osmanlı birlikleri, Güney Azerbaycan'ın Urmiye çevresini kuşatmaya başlamıştır. Kaçar hükümetine ve Rus işgaline karşı halktan destek bulan Osmanlı'nın bu askerî harekâtındaki amacı, Rusya'nın Güney Azerbaycan'a müdahalesini sona erdirmektir. 1913'te imzalanan

Tahran ve İstanbul Protokollerine göre, İran'daki bazı petrol kaynakları Osmanlı Devleti'nin himayesine geçmiştir.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Şah, 2 Ekim 1914 tarihinde meclis adına yayımladığı bir kararla, İran hükümetinin savaşın hiçbir tarafını desteklemediğini duyurmuştur. Bölgedeki yerli toplulukların bağımsızlık ve kültürel özgürlüklerini elde etme arzusu ile büyük güçlerin stratejik avantaj sağlama isteği, savaşın bu coğrafyaya sıçramasına neden olmuştur.

Savaşın ilk aşamasında, 1914 yılındaki Miyadoab operasyonunun ardından Ruslar, Azerbaycan topraklarını tedrici bir şekilde terk etmişlerdir. Bu süreçte, Osmanlı birlikleri, yerli Türk nüfusunun desteğiyle Güney Azerbaycan'da hızla ilerleyerek Aralık 1914'te Tebriz'i ele geçirmiştir. Ancak, Sarıkamış mağlubiyetinin ardından Osmanlı ordusu, stratejik odağını değiştirerek kuzeye yönlendirilmiştir. 1915 yılının ortalarına gelindiğinde, Osmanlı ordusunun İran'da iki ayrı ordu arasında sıkışması ve gerilemesi, 6 kilometreyi bulan cephe hattının genişliği, birçok cephede eş zamanlı savaşın başlaması ve Rusların beklenenden fazla kuvvet biriktirmesi gibi faktörlerle açıklanabilir.

24 Aralık 1914 tarihinde İran'da mevcut Mostavfi hükümeti düşmüş ve yerine Müttefik Devletler yanlısı olan Fermanferma hükümeti kurulmuştur. Bu gelişmeyle birlikte, İran yeniden üç bölgeye ayrılmıştır: Güney bölgesi ve Afganistan civarındaki alan İngiltere'ye, İran'ın kuzeyi Rusya'ya, çöl kısmı ise İran'a bırakılmıştır. İran meclisi, bu düzenlemeyi kabul etmeyerek anlaşmayı feshetmiştir. Aynı dönemde, İran'ın Almanya'nın yanında savaşa katılmasını öneren meclis üyeleri, Kum'da "Milli Savunma Komitesi"ni kurmuşlardır. Bu gelişme, İran'ı istemeden de olsa büyük güçlerin çatışma alanına dönüştürmüştür.

1915'teki Çanakkale mağlubiyetinin ardından İngiltere, Rusların Kafkasya'daki başarılarını dikkate alarak, Osmanlı'ya karşı Rusya'nın İran'a müdahale etmesini gerekli görmüştür. Rusların Avrupa cephesindeki mağlubiyeti ve 1915'teki Malazgirt Muharebesi ile yerli demokratlardan destek bulan Osmanlı, yeniden taarruza geçmiş ve bölgedeki askeri etkinliğini artırmıştır.

İngiltere'nin siyasi ve askeri desteğini alan Ruslar, N. N. Baratov komutasında 15. Kafkas Kuvve-i Seferiye'ni (15. Ekspedisyon Birliği) bölgeye sevk etmiştir. Bu birlik, Ocak 1916'da saldırıya geçerek Bağdat yönünde hızla ilerlemiştir. Ancak, İngilizlerin Orta Doğu'da, özellikle Kut-ul Amare'deki mağlubiyeti, Rusların bölgedeki stratejik planlarını sarsmıştır. Bu duruma karşılık olarak, XIII. Osmanlı Kolordusu, Mayıs-Ağustos 1916 arasında karşı taarruza geçerek Rusları bölgeden geri atmaya başarmıştır. Kuzey Irak'ta İngiliz taarruzu 1916 sonu 1917 başlarında Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle sonuçlanmış ve Rus ordusu ilerleme kaydetmiştir. 1917 Kasım'da hükümeti ele alan Bolşevikler, Kerenski Hükümeti'nin aksine savaş aleyhtarı olmuştur. Erzincan mütarekesini takiben, Rusya İran'ın kuzeyinde işgal ettiği bölgeleri tedrici olarak boşaltmış, böylelikle İran'da egemenlik Osmanlı Devleti'nin denetimine geçmişti.

Osmanlı İmparatorluğu, Kuzey İran bölgesi ve Kafkas İslam Ordusu'nun verdiği yetkiyle, Bakü'ye kadar olan coğrafyada denetim kurmuştu. Aralık 1917'deki Erzincan Mütarekesi ve Mart 1918'deki Brest-Litovs Antlaşması doğrultusunda, Rus askerleri geri çekilmiş, Osmanlı birlikleri ise, asayişini sağlamak amacıyla dağınık bir şekilde de olsa Güney Azerbaycan topraklarına yerleşmişti. Ermeni ve Ciloların, Urmiye, Dilman ve Rumiye bölgelerinde yerli Türklere karşı gerçekleştirdiği soykırımlar, Osmanlı ordusunu askeri müdahaleye zorlamıştır. 1918 yılının Şubat ile Temmuz ayları arasında gerçekleştirilen askeri harekâtlar neticesinde, Osmanlı birlikleri, geride kalan Rus askerleri ve Ermeni birliklerini bölgeden temizlemiştir. Osmanlı, İran'ın toprak bütünlüğüne zarar vermeyeceği yönünde bir garanti vererek, Eylül 1918'de İran'la bir anlaşma imzaladı. Mondros Mütarekesi gereği, Ekim 1918'den itibaren Osmanlı birlikleri, Kasım ayına kadar bölgeden çekilmiştir.

Savaşın sona ermesinin ardından, Rus ve Türk kuvvetlerinin bölgeden tamamen çekilmesi, İran için beklenen sonuçları doğurmamıştır. İran hem iç hem de dış politikasında önemli bir ilerleme kaydedememiş, ekonomik, sosyal ve politik alanda çöküş daha da derinleşmiştir. Yerel protesto hareketleri giderek artmış ve halkın huzursuzluğu zirveye ulaşmıştır. Bölgelerdeki kontrol, merkezi hükümetin zayıflaması nedeniyle sağlanamamış ve kaostan giderek tırmanmasıyla birlikte, İran'ın merkezi yönetimi İngiliz etkisine daha fazla bağımlı hale gelmiştir. İran'daki huzursuzluklar, dış güçlerin müdahalesiyle açıklanabilse de asıl temel neden, merkezi idari yapının yerel güçlerle koordinasyon sağlamakta yetersiz kalmasıdır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2013). *İttihat ve Terakki (1908- 1914)*. (N. Yavuz, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arıkan, M. (2010). *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı – İran İlişkileri (1914- 1918)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Arıkan, M. (2013). Harb-i Umûmî'de Osmanlı Devleti'nin İran Cephesi'nde Yaşadığı Bazı İstihbarat Zaafları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(53), 1-16.
- Arutunyan, A.O. (1971). *Kafkazskiy Front 1914-1918*. Erevan: Ayastan.
- AVPRF (Arkhiv Vneshney Politiki Rossiiskoy Federatsyi). Fond: Konsulstva v Kermansah. 885/14.
- Ayaydın, R. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*. (Basılmamış Doktora Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Azərbaycan tarixi. (2008). VII cild, Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Basili, Sh. (1969). *Zakavfasye b godı Pervoy Mirovoy Voiny*. Moskova.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). DH, ŞFR., 110/50; 19/66; 110/12; 116/85; 109/47; 1380-87; 1374/26; 1374/28; 1374/33 ;2902/55; 1374/33; 2108/12; 210/86; 2338/50. 4156/ 311694.

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). HR. SYS., 2337/3; 2338/26; 2338/29; 2903/14; 2950/70; 2956/16; 2109/7; 2158/2; 2337/11;2337/3; 2338/84;2339/104; 2339/13; 2904/15;2339/29; 2339/59; 2341/39; 2341/57; 2424/42; 2460/57; 2951/93; 2951/99; 2954/88; 2907/108; 2905/119; 2110/06;2337/4; 2338/54; 2907/42; 2909/86; 2952/31; 2956/21; 685/3. ;2402/75; 2341/28; 35/ 42; 2903/142; 2108/12.
- Bozbuğa, R. (2021). İran'da Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği, *İran Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 543-577.
- Bruinessen, M. (1992). *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul: İletişim yayınları.
- Budak, M. (2001) Mondros Mütarekesinden Sonra Osmanlı 9.Ordusunun Kuzeybatı İran'ı (Güney Azerbaycan'ı) Tahliyesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 51, 603-631
- Çağdaş, Y. (2017). Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'da Osmanlı-Rus Mücadelesinde Tahran Sefaretinin Rolü. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4 (11), 285-293.
- Çetinsaya, G. (2000). Tanzimat'dan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İran İlişkileri. *KökSAV*, (Osmanlı Özel sayısı), 11-23.
- Çifçi, E. (2015). *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*. İstanbul: TİMAŞ yayınları.
- Dalyan, M. G. (2009). *19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)*. (Basılmamış Doktora Tezi), T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Isparta.
- Dilmegani, T. M. (2010). *Güney Azerbaycan'da Birinci Dünya Muharibesi İllerinde*. Bakü: Bakı Çap Evi.
- Diñç, F. (2020). *Osmanlı-İran Sınırında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaa-ti (1839-1914)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Dumlupınar: (2015). *I. Dünya Savaşı Sürecinde Basra Körfezi'nde Osmanlı- İngiliz Nüfuz Mücadelesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Gotlip, V. (1960). *Taynaya Diplomatiya vo vremya Pervoy Mitovoy Voynı*. Moskova.
- Gök, N. (2019). *Türkiye-İran İlişkileri (1917-2017)*. (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Günay, N. (2017). Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi. *Ermeni Araştırmaları*, (56), 61-86.
- Hvostov, V. M. (1965). *Istoriya diplomatii 1959-1979*. (V 5 t.), Moskva: Gospolitizdat.
- Karabalık, K. (2019). *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi. Bolu.
- Karabalık, K. (2020). Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917). *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 450-463.
- Karabalık, K. (2021). Bolşevik İhtilali Sonrasında Urmiye, Salmas ve Hoy Havalisinde Ermeni-Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1917-1918). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 129 (254), 91-106.

- Karaçagil, K. (2014). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'la İttifak Kurma Ara-
yırları. *OTAM*, 36, 95-116.
- Karal, Enver Z. (1996). *Osmanlı Tarihi. IX. Cilt. İkinci meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı
(1908-1918)*. Ankara: TTK.
- Kaya, M. (2017). Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-
1930). *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 201-210.
- Keleşyılmaz, V. (2012). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik
Girişimleri. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Uluslararası Asya ve Ku-
zey Afrika Çalışmaları Kongresi, C. IV bildirileri içinde*, Ankara.
- Kış: (2017). Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlık-
ları ve Ölümü. *Journal of History Studies*, 9(3), 121-139.
- Kiren, A. (2017). *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osman-
lı-İran İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Korsun, H.G. (1940). *Alaşkertskaya i Hamadanskaya Operaciya*. Moskova: Voennidzad.
- Korsun, N. (1946). *Pervaya Mirovaya Voyna Na kavkazskom Fronte*. Moskova: Voennid-
zad.
- Kurtceppe, İ., Akgül: , (1995). Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiret-
leri Üzerindeki Faaliyetleri, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
OTAM*, 6 (6), 249-256
- Levitskiy, V. A. , (2014). *Na Kavkazskom Fronte Postradavshey Mirovoy*. Moskva.
- Manizheh: (2016). Syces-Picot Antlaşması ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (Os-
manlı Belgeleri Işığında), *Sykes – Picot'nun Yüzüncü Yılında Türkiye Ve Ortadoğu
Uluslararası Sempozyumu bildirileri içinde (78-89)*. İstanbul.
- Martirosyan, D. (2002). *Rossiysko-Turetskiy Front Tragedii Mirovoy Voyny*. Saratov.
- Maslovskiy, Ye. (1933). *Velikaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*. Parizh: Voz-
rozhdeniye.
- McMeekin: (2012). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. İstanbul: YKY.
- Metin, B. (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nü-
fuz Mücadeleleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Mironov, V. (2014). *Pervaya Mirovaya Voyna. Borba Mirov*. Moskova: Media Grup.
- Öğün, T. (2018). Osmanlı Basınında Cihad-I Ekber: İran Örneği. *Türkiyat Mecmuası*, 28
(1). 91-114.
- Pavlovich: (1925). *Iranskiy, Persiya v bor'be za nezavisimost'*. Moskva: Nauchnaya.
- RGVIA (Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoricheskiy Arkhiv). Fond: 2000.
1/3844; 1/3852; 1/ 3796; 1/3844; 1/3890; Fond: 1300.1/24001/400; Fond:
2100.1/600; 1/68; Fond: 2168. 1/249; Fond: 2320.1/229.
- Sarısaman: (1997). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politika-
sı. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (8),
296-318.
- Shaw, Stanford. J. (2008). *The Ottoman Empire in World War I*. Ankara: TTK.
- Sonat, R. (2018). Tahran Sefiri Asım Bey'in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya
Savaşı Sırasında İran'daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme. *Osmanlı Mirası
Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 5(13), 179-191.

- Şehitoğlu, M., Erdoğan N. (2019). I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti ve İran'ın Almanya'yı Üçüncü Güç Olarak Görme Politikaları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5 (1). 140-153.
- Şirokrat, A. (2009). *Osmanlı- Rus Savaşları Rusların gözünden 240 yıl kıran kırana kırim, balkanlar, 93 harbi ve Sarıkamış*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Temizel, A. (2017). Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türkeri'nin Mücadelesi. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I (1), 81-96.
- Zayanchkovski, A. (1938). *Mirovaya Voyna 2014-1918*. Moskva: Eksmar.